

Ellen van Wolde

Wat is wijsheid?

Kwetsbaar zijn we. In het licht van de dood. In het licht van het leven. Op zoek naar betekenis, wijsheid, inzicht. Vragenderwijs. Tastenderwijs. Niet wetend of onze beelden wanen zijn of diepe inzichten. Ordenend met onze individuele hersenen, naar de sociale patronen van onze cultuur, terwijl we de categorieën van denken volgen zoals die ons zijn aangeleerd in opvoeding en opleiding. We gieten onze ervaringen in een mal en noemen het betekenis. Maar dan ineens bekruipt ons het gevoel: is dit echte wijsheid? Is onze poging tot begrip niet gedoemd te mislukken? Vragen die niet alleen Prediker of Kohelet bezighouden, maar ook ons.

Vluchtig

Waarom ontroert deze tekst van Prediker me steeds weer? *Dor holech we-dor ba* (een generatie komt, een generatie gaat), *we-ha-arets le-olam omedet* (maar de aarde blijft voor altijd bestaan). Het contrast tussen het repeterende karakter en de voorbijgaande aard van de generaties van mensen enerzijds, en de permanentie van de fysieke aarde anderzijds is direct invoelbaar. Maar er is meer. Het is als in de natuurfilms die je tegenwoordig op de televisie ziet. Je ziet planten versneld afgedraaid opschieten en daarna doodgaan. Je ziet de wolken jagen langs de hemel. Ik herinner me nog heel goed de eerste keer dat ik in een natuurdocumentaire van David Attenborough een sneeuwkllokje zag bloeien. De aarde brak open, een klein groen puntje, de volgende seconde was het al een trillende steel geworden, onmiddellijk gevolgd door een ontluikend bloemetje, dat in de volgende seconde al verschrompelde, de kop liet hangen, afviel, de steel viel neer, de plant was verdwenen. En zo herhaalde malen. Prediker in de vorm van een natuurfilm.

Tegen deze achtergrond van bloei en verval, van een leven waarin alles van voorbijgaande aard is, verzucht Prediker: alles is een ademtocht en gaat als een ademtocht voorbij. Wat heeft het dan nog voor zin je in te spannen, want alle inspanningen leveren uiteindelijk niets op. Ploeteren doen we, maar in het totaalbeeld van de aarde en het universum is het futiel. Prediker heeft het niet slechts over zijn eigen leven, maar over dat van alle mensen. Nou ja, hij denkt automatisch alleen aan mannen. Vrouwen komen alleen voor als ze een genoeg of een last zijn voor hun man. Maar los daarvan, de inspanningen van alle mensen, van koning tot simpele landarbeider, van raadgever en wijs man tot de eerste de beste dommerik: ze willen van alles, beweren van alles, maar blijken uiteindelijk allemaal dezelfde dood tegemoet te gaan en het leven over te laten aan de achterblijvers, die hetzelfde parcours met dezelfde fouten overdoen.

Prediker stelt geen vragen over onrecht, rampen of onverdiend lijden, maar over het leven van mensen, met de dood als *point of no return*. Zo sta je midden in het leven, gloedvol en bruisend, en dan breekt het leven af. In een oogwenk vervliegt alles waarvoor je je hebt ingezet. Het bleek van voorbijgaande aard. Dat geldt niet alleen voor de grote koning

*Zo sta je midden in het leven,
gloedvol en bruisend,
en dan breekt het leven af*

die Prediker representeert, de rijkste en wijste mens van zijn tijd, maar voor ieder van ons. Ons leven is *hevel*. Wij zijn *hevel*. En dit woord *hevel*, dat in de Statenvertaling is vertaald met 'ijdel', staat in de NBV weergegeven met 'leegte' of met 'lucht en leegte', terwijl andere vertalingen kiezen voor 'vluchtig' of 'futiel'. Al deze elementen zitten in het woord *hevel*, maar het drukt ook nog iets uit dat fundamenteeler is. Bij de zoektocht naar de kern van het leven blijkt er geen kern te zijn. Zonder essentie is het leven volgens Prediker, en daarom kan het leven uiteindelijk ook niets opleveren. Onze inspanningen, wensen, dromen – kort-

om: ons hele leven – ontberen een substantie, iets wat blijft en van blijvende waarde is. Dat is wat Prediker met het woord *hevel* uitdrukt.

Prediker en God

Als dit het denkkader van Prediker is, waarom zou hij zich dan inspannen om zijn ervaring en kennis uit te dragen? Hij voelt blijkbaar toch de behoefte de inzichten die hij heeft opgedaan, aan anderen mee te delen. Het woord *kohelet*, dat komt van het werkwoord *kahal* (vergaderen, bijeenbrengen), laat zien dat hij iemand is die in bijeenkomsten van mensen spreekt. Als hij een pure pessimist was, of een cynicus, zou hij zich niet vermoeien. Want dat is wat hij doet. Hij spant zich tot het uiterste in om te zeggen waar het volgens hem allemaal om draait.

Om zicht te krijgen op wat de moeite waard is om voor te leven doet Prediker geen beroep op openbaring, op transcendente ervaringen, maar op rationele overwegingen. In zijn zoektocht naar antwoorden op fundamentele menselijke vragen komt hij tot belangrijke conclusies. Hij weet twee dingen zeker. Er is een God die boven alles en allen staat, die alles gemaakt heeft en controleert, maar niets van zijn inzichten of controle aan de mensen prijsgeeft. Zij moeten het zelf uitzoeken. Er zit een deterministische kant aan deze opvatting, zoals we onder meer lezen in 3,14-15: 'Alles wat God doet, zo heb ik vastgesteld, doet hij voor altijd. Daar is niets aan toe te voegen, daar is niets van af te doen. God doet het zo opdat wij ontzag voor hem hebben. Wat er is, was er al lang; wat zal komen, is er altijd al geweest. God haalt wat voorbij is, altijd weer terug.' God kent het grote plan, weet waar het heen gaat, en aan dat parcours verander je als mens weinig. Omdat wij als mensen geen zicht hebben op Gods plan, geen bovenaanzicht delen met God, moeten we het doen met het

benedenaanzicht. Klein, beperkt, perspectiefgebonden, tijd- en plaatsgebonden. En die tijd is kort. En die plaats is klein. De tijd vervliegt, en voordat je het weet, ben je al vertrokken.

Aan dit aspect besteedt Prediker naar verhouding weinig aandacht. Hij lijkt het gewoon als een gegeven te beschouwen: God staat soeverein aan het roer, en de mens kan slechts een beperkt segment overzien. Maar wat de consequenties daarvan zijn voor de levenshouding van de mens, daarop gaat Prediker uitgebreid in.

Uitgangspunt van denken

Uitgangspunt van Predikers denken zijn de vele tegenstellingen die hij ontdekt. Prediker observeert de wereld en ziet dat deze vol tegenspraak zit. Hij lost de contradicties niet op, wil ze ook niet opheffen, maar benoemt ze, beschrijft ze en betreurt ze. Juist omdat hij zich ervan bewust is dat de wereld zoals wij die ervaren, gebroken is en geen coherentie vertoont, vraagt hij zich af hoe wij kunnen leven. Als er geen samenhang is, of wij deze samenhang in elk geval niet kennen, maar alleen God die kent, hoe kunnen we dan betekenis geven? Want betekenis betekent orde, een logische volgorde tussen oorzaak en gevolg, een chronologische volgorde in de tijd, een samenhangend beeld dat correspondeert met (een deel van) de realiteit. Wij geven betekenis in de verwachting dat die een kern van waarheid heeft. Maar als alles gefragmenteerd is, uiteenvalt in delen, waarbij de delen en onze ervaringen ervan elkaar tegenspreken, hoe kunnen we dan ooit tot zinvolle conclusies komen? Hoe kunnen we ons leven dan zinvol vorm geven?

Dit omverhalen van betekenis is wel het uitgangspunt in Predikers redenering, maar niet het eind-

**De tijd vervliegt,
en voordat je het weet,
ben je al vertrokken**

Prediker zag de aarde nooit vanuit de ruimte – foto NASA

punt. Hij bouwt vervolgens ook (enige) betekenis op. Hij ontdekt enkele paradoxale waarheden; dat wil zeggen: hij ontdekt dat er meer waarheden naast elkaar kunnen bestaan. Elkaar tegensprekende waarnemingen kunnen tegelijk waar zijn. Afhankelijk van de periode in je leven waarin je zit. Afhankelijk van de context. Afhankelijk van de omstandigheden, en van de tijd ('Er is een tijd om te baren en een tijd om te sterven ..., een tijd om af te breken en een tijd om op te bouwen ..., een tijd om te omhelzen en een tijd om af te weren.'). Afhankelijk van de schaal of het niveau waarop wij denken. Wat desastreus kan zijn voor iemand op individueel niveau (niet alleen de individuele mens, maar ook de afzonderlijke plant of het ene dier), kan vanuit het perspectief van de soort of de groep heilzaam zijn. Als je begint met kijken naar de wereld op het niveau van de individuen, ziet hun betekenis er heel anders uit dan wanneer je kijkt naar die betekenissen op het niveau van de species, habitat of complexe samenleving. De niveaus zijn niet tegen elkaar weg te strepen. Wat op het ene niveau inadequaat kan zijn of waardeloos, kan op een ander niveau uiterst geschikt, toereikend of tijdelijk voldoende zijn. Het lastige voor mensen is alleen dat ze niet gelijkij-

kertijd op verschillende niveaus kunnen denken, en vooral niet kunnen ervaren. We leven in een beperkt domein, in een beperkte periode, en vaak met een beperkte blik. Dat maakt ons kwetsbaar. Uiterst kwetsbaar. Want algemene betekenissen blijken niet te bestaan. We hebben geen kennis die geldig is voor altijd of voor alles. Er zijn slechts context- en schaalgebonden, tijdelijke inzichten. Onwetendheid maakt onlosmakelijk deel van ons leven uit.

Wat is wijsheid?

Je zou denken dat dit moderne inzichten zijn, maar Prediker, die nooit vanuit een ruimtecapsule of een vliegtuig naar de continenten op onze aarde heeft gekeken, die nooit televisiebeelden heeft gezien van uiteenlopende biotopen, en evenmin door een microscoop heeft gekeken, is er toch toe in staat gebleken tot dit soort inzichten te komen. Hoe kwam hij tot zijn inzichten? Anders dan de wijsheidsleraren vóór hem, die hun vragen en antwoorden vinden in de Tora en die met andere wijzen in discussie gaan, gaat Prediker uit van zijn eigen levenslange ervaringen. Wat hij zelf heeft gezien, staat centraal. 'Ik keek rond en ik zag ...', 'Ik zag en kwam tot de conclu-

sie.' Zintuiglijke waarneming, ervaring en onderzoek kenmerken Prediker. Als Prediker iets is, is hij een empirist. De kennis die, en het inzicht dat hij heeft verworven, komen voort uit zijn waarnemingen en overwegingen. Hij ontwerpt geen theorie, ontwikkelt geen groot systeem. Als Prediker iets niet doet, is het een samenhangend geheel scheppen. De niet-consistentie van zijn betoog correspondeert met de niet-consistentie van de wereld zoals hij die ervaren heeft.

Maar als kennis het product is van de eigen ervaring, waarneming en overweging, zal de kennis van de ene mens verschillen van die van de andere mens, en zal die al helemaal niet samenvallen met die van God. Dat heeft grote consequenties. Kennis betreft dan niet absolute waarheden, gegevens die ontologisch 'daar' zijn of aantoonbaar aanwezig. Kennis is afhankelijk van het perspectief, de blik, ervaring en overweging van mensen, en nog tijdgebonden ook. Deze vorm van kennis en inzicht noemt Prediker wijsheid. Wijsheid in de zin van een proces van onderzoek naar wat de ervaringen je leren of geleerd hebben.

Wijsheid heeft dan ook twee aspecten. De eerste kant is de rede of redelijkheid; dat wil zeggen: de geordende wijze van denken die wij met rationaliteit aanduiden. Deze rationele kant van de wijsheid is het menselijk vermogen onderscheidingen te maken, te wikken en te wegen wat zwaarder of lichter weegt, en een ordening aan te brengen. Dit vermogen is voor een deel aangeboren, voor een deel verworven, door studie, door te spreken met, en te luisteren naar anderen en door zelfstandig na te denken. Deze rationaliteit is voor Prediker gezeteld in het 'hart' (*lev*); zie bijvoorbeeld 1,13: 'Ik heb met heel mijn hart elke vorm van wijsheid onderzocht' en 1,17: 'Ik heb me er met heel mijn hart voor ingespannen te ontdekken wat wijs is.' In de hele Hebreeuwse Bijbel komt het woord 'hersenen' niet

voor. *Lev* is de bijbelse locus van het verstand, en het hart is de plaats waarin men het mentale proces van denken situeert. Vandaar ook dat God vaak wordt beschreven als degene die het hart van mensen onderzoekt, om hun gedachten en beweegredenen te leren kennen (zie Jeremia 11,20; 12,3; Psalmen 7,10; 17,3; 139,23; Spreuken 17,3; 1 Kronieken 29,17; 2 Kronieken 32,31). De fascinerende vraag of dit betekent dat God in de Hebreeuwse Bijbel dus niet bij voorbaat al weet wat de mensen denken, en dus niet alwetend is, moet hier helaas buiten beschouwing blijven, aangezien Prediker zich met deze vraag niet bezighoudt.

*Als Prediker iets niet doet,
is het
een samenhangend geheel scheppen*

Het begrip wijsheid drukt niet alleen het rationele proces van door ervaring gestuurd waarnemen en nadenken uit, maar ook het resultaat van dit proces: het verworven inzicht of de opgedane kennis zoals ouders die aan hun kinderen, leermeesters aan hun leerlingen, koningen aan hun onderdanen willen meegeven. Dit is ook de wijsheid die Prediker met zijn lezers wil delen. Het gaat hierbij dus niet louter om theoretische kennis, maar om doordachte ervaringskennis. Deze wijsheid als proces en als het resultaat van een proces waarin rationaliteit en ervaring op elkaar inwerken, drukt Prediker uit met de termen *da'at* (kennis), *chokma* (wijsheid), maar vaak ook met beide termen tezamen: *da'at we-chokma* (kennis en wijsheid).

Een belangrijk aspect van deze opvatting van wijsheid is dat je niet kunt uitgaan van vooronderstellingen, aannames of een *a priori*. Evenmin kun je volledig vertrouwen op wat je door anderen wordt voorgehouden. Zelfs de grote leermeesters niet. Prediker formuleert dan ook vaak de tegenstelling tussen zien en horen. Met 'horen' verwijst Prediker naar voorgegeven kennis of naar kennis die door anderen is overgeleverd. 'Ik heb gehoord dat goede mensen beloofd worden, en slechte mensen ge-

Uit het *kalendarium Breviari d'Amor*: het genieten van de oogst, Valencia, vijftiende eeuw, Biblioteca Nacional de España

straf, maar ik zag dat degenen die anderen het leven zuur maken, hen bedriegen en vermoorden, het toch voor de wind gaat (...) Ik zag dat een rechtvaardige die zijn leven lang gewerkt heeft, zijn geld naliet aan zijn kinderen, die het geld er in een mum van een tijd doorheen joegen, verbrasten.' Daarom gaat Prediker zelf op zoek naar wijsheid. De resultaten van deze eigen waarnemingen (het zien) moeten die van de overlevering (het horen) vervangen.

Wat is geluk?

In het openingshoofdstuk geeft Prediker duidelijk aan wat het doel is van deze zoektocht naar wijsheid, en hij heeft besloten zelf op onderzoek uit te gaan en met wijsheid te verkennen wat er gebeurt onder de zon. Het eerste wat hij vervolgens onderzoekt, in hoofdstuk 2, is hetgeen hij aanduidt met het woord *simcha* (vreugde, genoeg, plezier) – omschrijvingen die ik hier samenvat met de term geluk. Elders in de Hebreeuwse Bijbel kan dit woord verwijzen naar het hele scala van diepe vreugde en geluk (Jesaja 30,29; Psalmen 126,3) tot amusement en vermaak (Spreuken 21,17; Jesaja 22,13a). In hoofdstuk 2 vertelt Prediker dat hij alle soorten ge-

noegens beproefde om de vraag te kunnen beantwoorden wat 'goed en aangenaam voor mensen om te doen' is (2,3). Hij nam niet alleen zelf aan de genoegens deel, maar onderwierp het uitgebreid aan nader onderzoek, zoals blijkt uit 'ik verkende in mijn hart' en 'ik richtte mijn hart erop'. Roept Prediker ertoe op te genieten van het goede in het leven? Voor een deel wel. Hij beveelt aan plezier en genieten te omarmen; genieten van eten en drinken, van de resultaten van je werk en van het bezit dat je verworven hebt. Genieten ook van het samenzijn met de vrouw van wie je houdt (9,7-9). Zulke genoegens geven plezier en afleiding (5,19). Maar je kunt nog zo veel plezier hebben zonder dat je gelukkig bent. Van zichzelf zegt Prediker in 2,10-11 dat hij veel genoegens kende, maar weinig vreugde en geluk.

Toch lijkt Prediker in zijn verdere onderzoek, waarvan hij in 5,17-19 getuigt, tot een nadere nuancing te komen. Hij vraagt zich af wat er goed is in het leven, en zegt: 'Zie, ik heb gezien wat werkelijk goed is' (letterlijk: een goed ding dat mooi/passend is). En hij noemt dan dat je kunt eten en drinken en plezier kunt hebben met hetgeen je werk je opbrengt onder de zon, gedurende de dagen van je

leven die God je gegeven heeft. 'Want dat is de portie van geluk die je gegeven is.' Vaker gebruikt Prediker het woord *tov* (goed) om aan te duiden wat hij het hoogst acht en het meest waardeert. Hij gebruikt het voor het plezier dat inherent goed is, voor een activiteit van werkelijke waarde, voor iets wat je verdiend hebt door hard werken. Het is de maximale portie geluk die de mensheid kan krijgen. Aan de andere kant ervaart Prediker zelf dat plezier, vreugde, onvoldoende is, betekenisloos is en niets oplevert. De opbrengst van plezierige momenten is uiteindelijk ook weer *hevel*, zonder substantie en betekenisloos.

Desondanks evalueert hij plezierige zaken als legitiem. Alles wat hij in 2,4-9 opsomt, van wijn tot wijsheid, noemt hij waardevol en vindt hij ook de moeite waard. Het zijn redelijke en te respecteren genoegens – zeker wanneer het de koning betreft die zijn rijkdom door hard werken, rechtvaardigheid en wijsheid heeft verdiend. Zeker wanneer het eenieder betreft die van eten en drinken geniet als loon naar werken. Maar desondanks is het onbevredigend. We kunnen plezier hebben op een feest, met genoegens naar onze partner en kinderen kijken, en onder dat alles toch een leegte ervaren. Die dubbelheid is niet te verzoenen, en lijkt Prediker ook niet te willen verzoenen. Misschien is zijn uiteindelijke conclusie dat het voldoende goed is, of in elk geval af en toe en tijdelijk goed genoeg voelt. Meer zit er voor hem niet in: een bevestiging van wat ons tijdelijk gelukkig kan maken.

Opedane inzichten

Wat is wijsheid, is de vraag boven dit artikel. Een persoonlijk antwoord, mijn persoonlijk antwoord in reactie op Prediker zou zijn: misschien je gewoon af en toe laten meeslepen door datgene wat je werkelijk wilt doen, wilt onderzoeken, wilt vertellen, zonder te claimen of te verwachten dat het de oplossing voor alles is. Even de liefde delen met degenen om je heen die dat op prijs stellen. Even de ervaringen laten prevaleren boven de denkwijzen en geloofsopvattingen die de cultuur, de media of de kerken

ons voorhouden. Gewoon omdat je denkt dat dat minstens van betekenis is voor degenen die naar je willen luisteren. Zonder eeuwigheid te claimen. Als exegeten iets weten, is het dat hun visies tijdelijk en tijdgebonden zijn. Prediker zou je een exegeet van de eigen ervaringen kunnen noemen. Zoals de meeste mensen exegeten van de eigen ervaring zijn. Gedreven door, en verlegen met de eigen levenservaringen.

En het gekke is dan dat er, ondanks alle veranderlijkheid en onbegrijpelijkheid, toch een bepaalde constante doorsijpelt. Winden komen en winden gaan, rivieren zwellen en het water zakt weer, de seizoenen keren steeds terug, en mensen, ieder individu opnieuw, maakt tijdelijk deel uit van zo'n cyclus. Iemand kan zelf zijn of haar leven vorm geven, werken met een passie dat de stukken ervanaf vliegen. Kan perioden apathisch in de put zitten. Kan ook, geïnspireerd en gefascineerd door Prediker, vragen stellen bij de normaliteit en de codes van elke dag. Niet de vraag stellen 'waarom ik?' in geval van nood, of 'waarom leef ik?', maar veeleer 'gegeven dat dit mijn leef-tijd is onder de zon, wat doe ik ermee?'. Idealen inzetten zonder te denken dat de wereld daardoor geheel kan veranderen. Het goede genieten binnen de portie tijd die je gegeven is.

Literatuur

- Michael V. Fox, 'Qohelet's Epistemology', *Hebrew Union College Annual*, Volume LVIII, 1987, 137-155;
- Roland E. Murphy, *Ecclesiastes* (World Bible Commentary), Waco (Texas) 1992;
- Choon-Leong Seow, *Ecclesiastes* (Anchor Bible), Garden City, New York 1997;
- Michael V. Fox, *Ecclesiastes-Qohelet* (The JPS Bible Commentary), Philadelphia 2004. ■